

Ibdâl in Arabic Language

Halil İbrahim Kocabiyik^{1,a,*}, Yeliz Açar^{1,b}

¹Faculty of Theology, Uşak University, 64000 Uşak, Turkey

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 19/06/2020

Accepted : 27/06/2020

Keywords:

Commutation

Substitution

Grammatical Ibdal

Lexical Ibdal

Arabic Language

ABSTRACT

In Arabic it is possible to make changes and variations on letters in order to provide ease of use and fluency in some words. Some of these variations are regular; however, some of them are irregular. All of them are discussed and analysed in the issue of ibdal (commutation). The word of ibdal (إبدال) which derives from the root of (b-d-l) “بدال” and is the infinitive from the chapter of if’âl (إفعال) means “replacing something with something, changing the position or state of something”. İbdâl rather deals with the variations in strong letters. In this study, besides the definition of ibdâl, the types of the ibdâl, grammatical (lügavî), lexical (sarfi) and substitutive (idgâm) ibdal were studied and analysed with their examples. İ’lâl (defection) which deals with the interconversion of defective letters and hiatus is also a form of ibdal. However, ibdal is a more comprehensive term than i’lâl. When the subject of İbdâl is comprehended in all of its aspects, it provides the original of regular variations in some chapters to emerge and it becomes easier to recognize the chapters of the transforming verbs. In this way, it is easy to find the original letters in Arabic. In order not to extend the study, transformations called as i’lâl have been excluded from the article.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 3(1): 58-65, 2020

Arap Dilinde İbdâl

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 19/06/2020

Kabul : 27/06/2020

Anahtar Kelimeler:

İbdâl

İdgâm

Lügavî İbdâl

Sarfi İbdâl

Arap Dili

ÖZ

Arapçada bir kısım lafızlara akıcılık ve kullanım kolaylığı sağlamak amacıyla harflerde dönüşüm ve değişim olabilir. Bu dönüşüm ve değişimlerin bazıları kurallı olurken bazıları ise kuralıdır. Bunlar ibdâl konusu içerisinde ele alınıp incelenmektedir. “بدال” (b-d-l) kökünden türeyen, if’âl bâbında master olan إبدال ibdâl kelimesi “bir şeyi bir şeyle değiştirmek, bir şeyin yerini ya da durumunu değiştirmek” gibi anlamlara gelmektedir. İbdâl daha çok sahih harflerdeki dönüşümleri konu edinmektedir. Bu çalışmada ibdâlin tanımının yanı sıra lügavî, sarfi ve idgâm amacıyla yapılan ibdâl çeşitleri üzerinde durulmuş ve örnekleriyle birlikte incelenmiştir. İlet harflerinin ve hemzenin birbirine dönüşümünü ele alan i’lâl de bir nevi ibdâldir. Ancak ibdâl i’lâl kavramından daha kapsamlı bir terimdir. İbdâl konusu bütün yönleriyle bilindiğinde bazı bâblardaki kurallı dönüşümlerin aslının ortaya çıkmasına ve dönüşen fiillerin bâblarının tanınması kolaylaşır. Bu şekilde Arapçadaki aslî harflerin kolayca bulunması gerçekleşir. Çalışmanın uzamasından kaçınmak için i’lâl olarak isimlendirilen dönüşümler ise makalede kapsam dışı tutulmuştur.

^a ibrahim.kocabiyik@usak.edu.tr

^b <https://orcid.org/0000-0002-0941-6980> | yelizacar@hotmail.com

^c <https://orcid.org/0000-0002-9139-8784>

Giriş

Her dilde olduğu gibi Arapçada da kelimelerin yapısında fonetik değişimler meydana gelir. İbdâl, i'lâl, idgam, imâle, hazf gibi kelime yapısına giren her türlü değişimler sarf ilminin konusuna girmektedir.¹

Nahiv ilmiyle sarf ilmi ilk dönemlerdeki eserlerde birlikte ele alınmaktaydı. Örneğin günümüze kadar ulaşan teliflerden Sibeveyhî (ö. 180/796)'nin *el-Kitâb* adlı eserinde sarf konusuna nahvin bir cüzü olarak yer vermiştir. Müberred (ö. 286/900), İbn. Serrâc (ö. 316/929), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn. Mâlik et-Tâi (ö. 672/1274) gibi âlimler de gramerle ilgili eserlerini bu temel üzerine oturtmuştur. Mâzinî (ö. 249/863) ise el-Kitâb'ın sarfla ilgili bölümünden yararlanarak *Kitabut't-Tasrîf* isimli eserini yazmıştır. Bu eser günümüze ulaşan ilk sarf kitabı olması bakımından önemlidir. Bu nedenle sarf ilminin kurucusu olarak el-Mâzinî kabul edilir. el-Mâzinî *Kitabut't-Tasrîf* isimli eserinde ibdâl, i'lâl, kalb gibi konuları detaylı bir şekilde ele almaktadır.²

İbdâl terimini isim olarak ilk kullananlar arasında el-Asmâî (ö. 216/831), İbn Sikkît (ö. 244/858), ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ve Ebû Tayyib el-Lügavî (ö. 351/963) olduğu kabul edilir.³ İbn Sikkît'nin el-Kalb ve İbdâl, ez-Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir, Ebu't-Tayyib el-Lügavî'nin *Kitâbu'l-İbdâl* isimli kitapları ibdâl konusunu etraflıca ele alan eserlerdir.⁴

İbdâl'in Tanımı

“İbdâl” (b-d-l) kökünden türeyen اِفْعَال if'âl bâbında master olan اِبْدَال ibdâl kelimesi sözlükte “bir şeyi bir şeyle değiştirmek, bir şeyin yerini ya da durumunu değiştirmek”⁵ gibi anlamlara gelmektedir.

İbdâl terim olarak kelime teleffuz kolaylığı ve akıcılık sağlamak amacıyla bir harfin yerine mahreç veya sıfatça ona yakın başka bir harfi getirmektir.⁶ Diğer bir ifadeyle ibdâl, kelime içerisinde bir harfi başka bir harfin yerine; bir harekeyi de diğer bir hareketin yerine ikame etmektir. Tabii ki bu harflerin değişiminde sahih ve illet harflerinin yerine sahih harflerin getirilmesi olarak bilinmelidir.⁷ İbdâl işlevine tabi tutulan kelime atılan harfe mübdelün minh, yerine getirilen harfe ise mübdel

denilmektedir. Örneğin sülâsisi ص harfi ile başlayan صَنَعَ fiili, اِفْعَال babına nakledildiğinde اصْنَع olur. Arapça kaidelerine göre sâd harfiyle başlayan fiil اِفْتَعَال babına aktarıldığında ت harfi ط'ya dönüşmektedir. Kural gereği اصْنَع mazi fiili, اصْطَنَعَ şeklini alır. Bu durumda اصْنَع lafzındaki ت harfinin atılmasına mübdelün minh, اصْطَنَعَ kelimesinde de ط harfinin getirilmesine de mübdelün minh denilirken ve ط harfi ise mübdel olarak isimlendirilmektedir.⁸

İbdâl Harfleri

İbdâl harflerinin sayısı konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. İbn Sîde (ö. 458/1066), ibdâl harflerinin sayısını sekiz (ء, ب, ت, ث, غ, ف, ق, ك, م), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ise on bir (ا, ء, ت, ج, د, ط, م, ن, و, ه, ي) olduğunu ifade etmektedir.⁹ Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye göre, bu harfler اِسْتَجْدَةُ يَوْمَ صَالِ زل sözünde toplanmıştır.¹⁰ İbn Mâlik et-Tâi (ö.672/1274), ibdâl harflerinin sayısının dokuz olduğunu belirterek "هدأت موطينا" cümlesiyle ifade etmiş ve bunların dışında kalan harfleri “لجذ صرف شكس آمن طي ثوب” terkibinde bir araya getirerek bunlarla yapılan ibdâllerin şaz olduğunu açıklamıştır.¹¹ Nâzuru'l-Ceys (778/1376) in bu konuya bakış açısı biraz farklıdır. Ona göre ibdâl, daha çok hemze ve illet harfleri arasında meydana gelmektedir.¹² Bir kısım gramer âlimine göre, ibdâl bütün harflerle yapılabilir.¹³

İbdâl Çeşitleri

İbdâl çeşitlerini genel olarak idğâm amacıyla yapılan ibdâl, lügavî ve sarfî ibdâl olarak üç kısma ayırmak mümkündür.

İdğâm A amacıyla Yapılan ibdâl

İdğâm amacıyla yapılan ibdâl, aynı türden ya da bir birine yakın iki harf bir araya geldiğinde bunlardan birinin diğerine dönüşmesidir.¹⁴

Bu idğâm çeşidinin elif hariç bütün harflerle yapılması caizdir.¹⁵ Ancak ha ح, خ, ع, ق, ض ve ذ harfleriyle de nadiren yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁶

¹Kılıç, Hulusi, “Sarf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. , İstanbul 2009, XXXVI, s. 136.

²Kılıç, “Sarf”, XXXVI, 136.

³el-Lügavî, Ebu't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, (Thk. İzzeddîn et-Tenuhî), Dimaşk 1960, I, 7.

⁴Sarı, Mehmet Ali, “İbdâl”, *DİA*, XIX, 263.

⁵Ragıp el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin bin Muhammed, *el-Mufradât fi Garibi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halil 'Aytânî), Beyrut 2010, s. 50; İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.s. 1990, XI, 48; Sarı, “İbdâl”, XIX, 263.

⁶İbnu'l-Hâcib, 'Usmân b. 'Umer b. Bekr b. Yunûs Cemâlu'd-Dîn, *el-Kâfiye fi 'Ilmi'n-Nahv ve eş-Şâfiye fi 'Ilmüt-Tasrîf*, (Thk. Sâlih Abdü'l Azîm Şâir), Mektebetü'l-Adâb, Kahire 2010, s. 93; el-Esterâbâdî, Raduyiddîn Necmüddîn Muhammed b. el-Hasen, *Şerhu's-Şâfiye İbnu'l-Hâcib*, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), III, 197; 'Imâduddîn, Ebu'l-Fedâ İsmâil b. Alî b. Muhammed b. Eyyüb, *el-Kunnâş fi Fenni'n-Nahv ve's-Sarf*, (Thk. Riyâd b. Hasen el-Havâm), el-Mektebetü'l-Asriye, Beyrut 2000, II, 217; el-Ezherî, Halid b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tevdîh*, Beyrut 2000, II, s. 689; el-Hamlâvî, Ahmed, *Şeze'l-Arf fi Fenni's-Sarf*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, Beyrut t.y., s. 200; el-Fertusî, Salah Mehdi-Şelâş, Hâşim Taha, *el-Mehzebu fi 'Ilmi't-Tasrîf*, Beyrut 2011, s. 289.

⁷Yeşil, Salman, *Arap Dilinde İ'lâl Kavramları ve Uygulamalı Örnekleri*, Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.10, Sy. 22, s. 274-275.

⁸Esmer, Râcî, *Mu'cemu'l-Mufasssal fi 'Ilmi's-Sarf*, Beyrut 1997, s. 9.

⁹Sarı, “İbdâl”, XIX, 264.

¹⁰ez-Zemahşerî, Ebi Kâsım Muhammed bin 'Umer, *el-Mufasssal fi 'Ilmi Arabiyye*, (Thk. Fahri Sâlih Kadarat), Dâru Ammâr, Ammân 2003, s. 379.

¹¹el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 8; İbn Mâlik et-Tâi, Muhammed b. Abdullah Cemâleddîn, *Elfiye*, Dâru'te-âvün, Riyad t.y., s. 75; İbn Akîl, Abdullâh Bahaddîn, *Şerhu İbn Akîl* (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdü'l Hamid), Kahire 1980, IV, 210; Sarı, “İbdâl”, XIX, s. 264; İbn Mâlik et-Tâi, Muhammed b. Abdullah Cemâleddîn, *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmilu'l-Makâsid*, (Thk. Muhammed Kâmil Berekât), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, y.y. 1967, s. 300.

¹²Muhbiddîn, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî, *Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâid*, (Thk. Ali Muhammed Fâhir), Dâru'l-İslâm, Kahire 2007, X, 5007.

¹³el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 8.

¹⁴İbn Uşfûr, el-İşbîlî, *el-Mümti' fi't-Tasrîf*, (Thk. Fahreddin Kabâbe), Beyrut t.y., I, 319; Gerçekoğlu, Mustafa, *Nisâ Süresi Örneğinde Arap Dilinde İ'lâl ve İbdâl*, (Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2016, s. 117.

¹⁵el-Uşmûnî, Ali b. Muhammed b. 'İsâ Ebu'l-Hasan Nuruddîn, *Şerhu'l-Uşmûnî 'Alâ Elfiye*, Beyrut 1998, IV, 80.

¹⁶el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, II, 689; el-Hamlâvî, Şeze'l-'Arf, s. 200.

Sülâsi mücerret bir fiil ط, ض, ص, ز, ذ, د, ث ve ط harflerinden biriyle başlayıp تَفَاعُل ve تَفَاعُل bâblarına nakledildiğinde bu babların başında bulunan ت harfinin söz konusu olan harflere kalb edilerek idgâm yapılması caizdir. Bu durumda kelime sakin bir harfle başlamayağından dolayı başına hemze getirilir.¹⁷ Meselâ ذ harfiyle başlayan ذَكَر fiili, تَفَاعُل bâbına nakledildiğinde ذَكَر olur ve ت harfi ذ'e kalbedilir. Bu kalb işlevinden sonra ذ sâkin olarak ذَكَر şeklinde gelir. Bu durumda aynı cinsten iki harf yan yana gelmesinden dolayı idgâm edilir. Sonuçta ذَكَر olan fiil sâkin bir harfle başlayacağından vasil hemzesi getirilerek ذَكَر şekline dönüşür.

Lügavî İbdâl

Lügavî ibdâl, anlam ve yapı bakımından birbirine eşdeğer ya da yakın olan, sıfat ve mahreç yakınlığı nedeniyle birbirine dönüşebilen ve birer harfi farklı olan kelimelerden oluşmaktadır. Bunlar lugat ravilerinin dilleri bozulmamış bedevilerden topladıkları lafızlardır. Konuyla ilgili olarak نَهَى نَعَى, قَضَبَ قَضَمَ طن دن kelimeleri örnek olarak verilebilir. Bu kelimelerde د ve ط harfleri, diş ve damak; ب ve م harfleri, dudak; ع ve ح harfleri, boğaz olmak üzere birbirine yakın mahreçlerden çıkmaktadırlar.¹⁸

Bu ibdâl türü aynı zamanda iştikâk-î ibdâl, iştikâk-î ekber, iştikâk-î kebîr, el-bedel, kalb, te'akub, mebdül, muhavvel, müzâra'a, mu'akabe, maktûb ve nazâir gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁹

İbn Side, lügavî ibdâlde mahreç ve sıfat yakınlığı olan harflerdeki dönüşümlerin ibdâl sayılabileceğini ifade etmektedir. Yani dudak harfleri kendi aralarında boğaz harfleri de kendi aralarında birbirine dönüşebilir. Ona göre; ا ile ع, ه ile ح, ق ile ك, ف ile ب, ث ile م harflerinin bir birine dönüşümü ibdâl sayılır.²⁰

Zeccâcî (ö.337/948), mahreç ve sıfat yakınlığı olması şartıyla kelimelerin iki ya da üç harfinde lügavî ibdâlin söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Meselâ سهك kelimesinde ه (he) harfi, ح (hâ)'ya ve ك (kef) harfi de ق (kâf) harfine dönüşerek سهق şeklini almıştır. Bir kelimenin üç harfinde de ibdâl işlevinin gerçekleşebileceğine طلع örneği verilebilir. Bu kelimenin aslı ط ل ا olup ا ile ر, ط ile ل, ا ile ع harfleri arasında ibdâl adı verilen bir dönüşüm oluşmuştur.²¹

Bazı görüşlere göre lügavî ibdâl, sadece mahreç ve sıfat yakınlığı olan harflerde değil yazılış, lafız ve mana bakımından benzerlik gösteren harfler arasında da gerçekleşebilir. Örneğin قطع kelimesinde ع ('ayn) boğaz harfi olurken, قلم lafzındaki م (mîm) ise dudak harfi olarak farklı farklı mahreçlerden çıkmaktadırlar. Ancak iki kelimenin yazılışları ve anlamları birbirine benzemesinden dolayı harf dönüşümü olmuştur.²²

Lügavî İbdâlde harfler arasındaki dönüşüm işlevi kelimenin başında, ortasında ve sonunda gerçekleşebilir. Örneğin غين خين kelimelerinin başında gelen ع (ğayn) ile خ (hâ), ش (şîn) ile س (sîn) lafızlarının ortasında bulunan س (sîn) ve قضم قضم nın sonunda gelen ب (bâ) ile م (mîm) harfleri arasında ibdâl sebebiyle birbirine dönüşümler olmuştur.²³

Sülâsi kelimelerde harfler arasında ibdâl gerçekleştiği gibi mezitlerde de aynı durum söz konusu olmaktadır. Örneğin rubâi دلج kelimesindeki د harfi ت'ya dönüşerek دلج şeklinde gelirken, humâsi جلسام lafzındaki ل harfi ر olarak gelmiş جرسام olmuştur. Sûdâsi kelimenin ibdâl örneğine اعلسك lafzındaki dönüşüm verilebilir. Burada ل harfi, ر'ya çevrilerek اعلسك şeklinde gelmiştir.²⁴

Lügavî ibdâlde harf değişimi olan kelimelerden hangisinin asıl hangisinin dönüşüm sonrasında meydana gelmiş olduğunu belirlemenin kesin ve genel kuralı yoktur. Ebu' t-Tayyib el-Lügavî bu tür değişikliklerin farklı lehçelere göre oluşmuş bir keyfiyet durumu olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Lügavî ibdâl, sesin yükseltilmesi, kelimeyi hatalı harekeleme, telaffuz bozukluğu, yanlış duyma ve Arapçaya yabancı olanların harflerinin telaffuzundaki zorluklarından kaynaklanabilir.²⁶

Lügavî ibdâl ile ilgili olarak şu âyeti şahit olarak getirilebilir: (إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ) “Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir.”²⁷ Burada بَكَّة olarak zikredilen isim مَكَّة şehridir. Günümüzde kullanımı pek yaygın olmayan بَكَّة kelimesindeki bâ, dudak harfi olup aynı mahreçten olan mîm harfine ibdâl olmuştur.²⁸

Nahivde beş isim olarak adlandırılan isimlerden biri olan ve ağız anlamına gelen فو ismi lügavî ibdâlde örnek olarak verilebilir: Bu kelime bir isim ya da zamire muzaf olarak gelmediği takdirde zorunlu olarak و harfi م'e dönüşerek فم olmaktadır. Bunun delili cem-u teksirinde أفواه vâv harfinin gelmesidir. Çünkü cem-u teksirler isimlerin aslı harflerini ihtiva eder. Şayet izâfet durumu olursa ibdâlin olması ya da olmaması caizdir. فو الإنسان/فم الإنسان / فو الإنسان/فم الإنسان gibi.²⁹

Aslı موه olan bir kelimenin ماء lafzına dönüşümü örnek olarak verilebilir: ماء kelimesinde elifin aslı موه şeklinde vâv olup hemze de ه dir. Bu durumda kelimenin aslı موه olmaktadır. Bu موه kelimesindeki dönüşüm i'lâl kurallarına göre vâv harfinin mâkablî meftûh olduğu için bu harf elife çevrilmiştir. ه harfi de gayr-i kıyâsi olarak hemze(â)ye kalbolmuştur. Bu kelimenin çoğulu olan أمواه lafzında harflerin asıllarının ortaya çıktığı görülmektedir.³⁰

Lügavî ibdâlde اهل lafzının ال ye çevrilmesi de verilebilir: ال kelimesinin aslı اهل olup buradaki ه harfi hemzeye çevrilmiştir. Akebinde iki hemze peş peşe gelip birincisi fetha harekesiyle harekeli ikincisi de sâkin olduğundan dolayı ikincisi elife kalbedilerek ال şeklini almıştır.³¹ اهل lafzında hâ'nın hemze'ye dönüştürülmesi her ne kadar lügavî ibdâl sayılsa da hemze'nin elife'e dönüşmesi kuralıdır. Hemze'nin elif'e dönüşmesi de genelde i'lâl başlığı altında incelenmektedir.

¹⁷İbrâhîm, Teysiru'l-Î'lâl ve'l-İbdâl, s. 96; Özbalkıç, Mehmet Reşit, “Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler” (İbdâl-Î'lâl-İdgâm-Kalb) *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy: 39 (2014/1), s. 285-290; Gerçekoğlu, Nisâ Süresi Örneğinde Arap Dilinde Î'lâl ve İbdâl, s.117.

¹⁸el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 9; Sarı, “İbdâl”, XIX, 264.

¹⁹el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 7; Esmer, *Mu'cemu'l-Mufasssal*, s. 21.

²⁰İbn Side, Ebû Hasan 'Ali b. İsmâil, *el-Muhassas*, (Thk. Halil İbrâhîm Cefâl), Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1996, IV, 184.

²¹ez-Zeccâcî, Kâsım Abdürrahmân b. İshâk, *el-İbdâl ve'l-Mu'akabe ve'n-Nezâir*, (Thk. 'Izzeddîn et-Tenûhî, Dimaşk 1962, s. 2.

²²el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 9; Sarı, “İbdâl”, XIX, 264.

²³el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, s. 9.

²⁴el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 9; Sarı, “İbdâl”, XIX, 264.

²⁵el-Lügavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, I, 8; Sarı, “İbdâl”, XIX, 264.

²⁶Esmer, *Mu'cemu'l-Mufasssal*, s. 22.

²⁷Âl-i İmrân, 3/96.

²⁸ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Mu'akabe ve'n-Nezâir*, s. 37.

²⁹Ukberî, Ebû'l-Bekâ' Abdullâh b. Hüseyin Abdullâh el-Bağdâdî Muhibbidîn, *el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâ ve'l-Î'râb*, (Thk. Abdü'l-Îlâh en-Nebehân), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1995, II, 328; el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tevdîh*, s. 742; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, IV, 790-791.

³⁰İbn Usfür, *el-Mumti' fi't-Tasrih*, I, 348; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, IV, 759.

³¹Ukberî, *el-Lubâb*, II, 299.

ط'ya dönüşmektedir.⁴⁷ Bu dönüşümün sebebi, kalın ve yüksek tonlu ص, ط, ض, ve ط harflerden ince sesli ت'ye geçiş durumunda telaffuz zorluğundan kaynaklanmaktadır.⁴⁸

Örneğin اصْبَرَ fiili ifti'âl bâbına nakledildiğinde اصْبَرَ olur. Bu durumda ت, mahreç yakınlığı ve sıfat farklılığı olan ص harfinden sonra gelmesinden dolayı sözün akıcılığında zorluk meydana gelmektedir. Bu zorluğu gidermek için ت harfi, kendisiyle uyumlu olan hatta gramer âlimleri tarafından التاء أخت الطاء في المخرج (Te, mahreç yönünden t'nin kız kardeşidir.) şeklinde kabul gören ط'ya dönüşür. Böylece ط harfi ص ile aynı mahreçten ve aynı özelliklere sahip olduğundan dolayı kelime kolay telaffuz ve akıcılık gerçekleşmiş olmaktadır.⁴⁹

Konuyla ilgili olarak ظَلَمَ fiili de örnek olarak verilebilir: Bu fiil ifti'âl bâbına nakledildiğinde اظلم olur. Kural gereği ت harfi, ط'ya dönüşür ve اظلم şeklini alır. Bu durumda üç vecih söz konusu olmaktadır: a) Bu fiil اظلم olarak bırakılır ve izhâr ile okunur. b) Fiildeki ط harfi, ط'ya dönüştürülür ve bu durumda aynı cinsten iki harf bir arada bulunacağından dolayı şeddelenecek olur. c) Ya da ظ harfi, ط'ya dönüştürülüp şeddelenecek yapılır.⁵⁰

Aşağıdaki fiillerdeki harf dönüşümleri de örnek olarak verilebilir:

اصطاد → اصناد → صناد / اضطرب → اضرب → ضرب
اضطر → اضرب → صر / اصطفى → اصطفى → صفى

Bu ibdâl çeşidine şu âyetler şahit olarak getirilebilir:

Örnek 1: “(فَطَّلِعَ فَرَأَهُ فِي سَوَاءِ الْجَبِينِ) “Bir bakar onu cehennemde ortasında görür.”⁵¹ Bu âyette اطلع fiilinin aslı اطلع dır. Mahreç yakınlığından dolayı ت harfi, ط'ya dönüşerek idğâm olmuştur.

Örnek 2: (فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ) “O halde O'na kulluk et ve O'na kullukta sabırlı ol.”⁵² Burada اصطر fiilinin aslı اصطر olup ت harfi, itbâk harflerinden olan ص'dan sonra geldiğinden dolayı vücuben ط'ya ibdâl olmuştur.

Örnek 3: (وَمَنْ كَفَرَ فَمَنْعَهُ قَلِيلًا ثُمَّ اضْطُرَّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ) “Kim inkâr ederse onu az bir şey faydalandıracağız sonra cehennem azabına gitmeye zorlayacağız.”⁵³ Bu âyette اضطر fiilinin aslı اضطر olup ت harfi, itbâk harflerinden olan ص'dan sonra geldiğinden dolayı vücuben ط'ya ibdâl olmuştur.

و ve ی Harflerinin ت Harfine İbdâli

اِفْتَعَلَ fiili ve ی harflerinden biriyle başlayan sülâsi bir fiil, بابına nakledildiğinde söz konusu olan bu harfler ت'ye dönüşür ve bu bâbin ت si ile bir arada aynı cinsten harflerin

bulunmasından dolayı idğâm edilip şeddelendir. Ancak bu dönüşümün gerçekleşmesi için و ve ی harflerinin hemzeden dönüşmemiş olması yani aslî olmaları gerekmektedir. Şayet asılları hemze olup da bu bâba nakledildiklerinde ت'ye dönüşürlerse şâz olarak kabul görürler.⁵⁴

Örneğin اِفْتَعَلَ sülâsi fiili, و harfiyle başlamaktadır. Bu fiil اِفْتَعَلَ bâbına nakledildiğinde اِفْتَعَلَ olur ve kural gereği و harfi ت'ye dönüşerek اِفْتَعَلَ şeklini alır. Bu durumda aynı cinsten iki harf bir araya gelmiş olacağından dolayı bir birine idğâm edilip şeddelendir ve اِفْتَعَلَ şekline dönüşür.⁵⁵

اِفْتَعَلَ harfiyle başlayan fiile örnek olarak اِفْتَعَلَ verebilir. Bu fiil اِفْتَعَلَ bâbına nakledildiğinde اِفْتَعَلَ olur ve kural gereği ی harfi ت'ye dönüşerek اِفْتَعَلَ şeklini alır. Sonuçta bir araya gelen ت harfleri de idğâm edilerek şeddelendir ve fiil اِفْتَعَلَ olur.⁵⁶

Hicazlılar و ve ی ile başlayan sülâsi fiilleri اِفْتَعَلَ bâbına naklettiklerinde bu harfleri ت'ye dönüştürmeyip makablindeki harfin harekesine göre okumuşlardır. Yani yukarıda verilen örnekleri اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ ve اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ şeklinde ifade etmişlerdir.⁵⁷

Cermî (ö. 225/840), bazı Arapların اِفْتَعَلَ gibi fiilleri اِفْتَعَلَ ve اِفْتَعَلَ şeklinde hemze ile okuduklarını ancak bu kullanımın çok nadir olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸

Vâv ve yâ harflerinin tâ harfine ibdâl ile ilgili aşağıdaki fiilleri örnek olarak gösterebiliriz:

اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ / اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ → اِفْتَعَلَ

Hemzeden dönüşüm ve ی harfiyle başlayan bir fiil, اِفْتَعَلَ bâbına nakledildiğinde bu harfler ت'ye dönüşmez. Örneğin اِفْتَعَلَ fiili, اِفْتَعَلَ bâbında geldiğinde اِفْتَعَلَ olur. Bir fiilin başında iki hemze yanyana gelip birincisinin harekesi kesre olur ve ikincisi de sâkin olduğunda ikinci hemze ی'ya kalbedilir kuralı gereğince fiil اِفْتَعَلَ olur ve ی harfi ت'ya dönüştürülmez.⁵⁹

Diğer bir örnek, اِفْتَعَلَ fiili, اِفْتَعَلَ bâbında geldiğinde اِفْتَعَلَ olur. Buradaki ی harfinin aslı hemze olduğundan ت'ya dönüşmez. Bu fiilin اِفْتَعَلَ bâbının اِفْتَعَلَ olarak meçhûl sığasında gelen و harfi de aslî olmayıp hemzeden dönüştüğünden dolayı ت'ya çevrilmesi mümkün değildir. Bu fiilin اِفْتَعَلَ bâbındaki meçhul sığası اِفْتَعَلَ olup böyle gelmesi gerekirdi. Ancak bir fiilin başında iki hemze peş peşe gelir ve birinci hemze dammeli ikinci hemze sâkin olursa ikincisi و va dönüşür kuralı gereğince اِفْتَعَلَ şeklinde gelmiştir.⁶⁰

⁴⁷İbn Uşfûr, *el-Mumtî 'fi't-Tasrif*, I, 360-361; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, IV, 244; el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrif ale't-Tevdih*, II, 739; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, III, 437; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, s. 217; İbrâhîm, *Teyisiru'l-'Îlâl ve'l-'İbdâl*, s. 94; es-Samerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî*, s. 242; el-Fertusî-Şelâş, *el-Mehzebu fi 'Ilmi't-Tasrif*, s. 293-294; Sarî, “İbdâl”, XIX, 264; Özbalıkcı, *Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler*, s. 279; Gerçekçiöğlü, *Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde l-'âl ve l-'bdâl*, s. 120.

⁴⁸İbn Mâlik, *Şerhu İbn Nâzım*, s. 615.

⁴⁹İbn Hişâm, Cemâleddîn Abdullâh bin Yusuf bin Ahmed b. Abdullah, *Evdahu'l Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, (Thk. Muhyiddîn Abdü'l Hamîd), Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y., IV, 399; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, IV, 244.

⁵⁰İbn Hişâm, *Evdahu'l Mesâlik*, IV, 399.

⁵¹Saffât, 37/55.

⁵²Meryem, 19/65.

⁵³Bakara, 2/126.

⁵⁴İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Munsif li-İbn Cinnî Şerhu Kitâbi't-Tasrif li-Ebî 'Usmân el-Mâzinî*, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, Beyrut 1954, I, 222; el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh, *Tevdihu'l-Makâsîd ve'l-*

Mesâlik bi-Şerhu Elfiye İbn Mâlik, (Thk. Abdurrahman Ali Süleyman), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 2008, III, 1618; İbn Hişâm, *Evdahu'l Mesâlik*, IV, 396; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, IV, 242; el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrif ale't-Tevdih*, s. 736; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf*, s. 217; es-Samerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî*, s. 243; Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, IV, 791; Sarî, “İbdâl”, XIX, 264; Özbalıkcı, *Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler*, s. 283; Gerçekçiöğlü, *Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde l-'âl ve l-'bdâl*, s. 122.

⁵⁵İbn Hişâm, *Evdahu'l Mesâlik*, IV, 396; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, IV, 242; Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, IV, 791.

⁵⁶İbn Hişâm, *Evdahu'l Mesâlik*, IV, 396; Muhibiddîn, *Temhidu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâid*, X, 5007; Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, IV, 791.

⁵⁷el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî*, IV, 133.

⁵⁸el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî*, IV, 133.

⁵⁹el-Murâdî, *Tevdihu'l-Makâsîd*, III, 1618; İbn Hişâm, *Evdahu'l Mesâlik*, IV, 398; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, IV, 242-243; Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, IV, 792.

⁶⁰el-Murâdî, *Tevdihu'l-Makâsîd*, III, 1619; Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, IV, 792.

Fasih Arapçada, aslı hemze olan و ve ي harfiyle başlayan bir fiil اِفْتَعَال bábına nakledildiğinde bu harfler ت'ya dönüşmez. Şayet dönüşecek olursa şâz olarak kabul edilir. Genel geçer kurala karşın Bağdat Ekolü bu tür kullanıma cevaz vermekte olup şu örnekleri verirler: زار → اتزر / أخذ → اتحل / أهل → آمن → آمن → اتزر gibi. Ebû Ali el-Fârîsî (ö. 377/987), bu şekilde gelen rivayetlerin hatalı olduğunu, fasih olmayan topluluklardan kelimeler alındığını ve alınan bu kelimelerin Sibeveyh ve mütekaddim dil âlimlerinin aktardıklarına uygun düşmediğini ve bu gibi şeylerin iyice araştırılması gerektiğini ifade eder. Ancak Bağdat Ekolünün verdiği örneklerden اتخذ kelimesinin şâz olmadığını bu kelimenin اتخذ'ten geldiğini de söylemiştir.⁶¹

Bazı sarf âlimlerine göre اتخذ fiilinin aslı وخذ olup اِفْتَعَال bábına nakledildiğinde اوْتخذ olur, daha sonra و harfi ت'ye dönüşerek bu bâbın ت'si ile şeddelenerek اتخذ olur.⁶²

ت Harfinin ات Harfine Dönüştürülmesi

ت ile başlayan sülâsi bir fiil, اِفْتَعَال bábına nakledildiğinde bu bâbın ت harfi ت'ye dönüşür. Bir araya gelen iki ت harfi birbirine idgâm edilerek şeddelenir.⁶³

Örneğin اتتار fiili, اِفْتَعَال bábına nakledildiğinde اتتار olur. Kural gereği bu bâbın ت'si اتتار harfine dönüşerek اتتار şekline dönüşür. Burada aynı cinsten iki harf bir araya gelmesinden dolayı ت harfleri birbirine idgâm edilerek şeddelenir ve sonuçta fiil اتتار olarak gerçekleşir.

Diğer bir örnek olarak دا اتتار fiili verilebilir:

اتتار → اتتار → اتتار

تفاعُل ve تفاعل Bâblarında Meydana Gelen İbdâl

Sülâsi bir fiil ت, ذ, د, ط, ص, ز, ه harflerinden biriyle başlayıp تفاعل ve تفاعل bâblarına nakledildiklerinde bu bâbların ت sinin zikredilen harflere dönüştürülmesi câizdir.⁶⁴

Örneğin تظلم fiili تفاعل bábına nakledildiğinde تظلم olur. Bu şekilde kalması uygun olduğu gibi ت'nin ظ harfine ibdâl edilmesi caizdir. Yapılan ibdâl sebebiyle fiil تظلم şeklini alır. Bu durumda aynı cinsten iki harf bir araya geleceğinden dolayı ظ harfleri idgâm edilir. Sonuçta تظلم şeklini alan fiilin ilk harfinin sâkin olması nedeniyle vasil hemzesi getirilir ve تظلم haline dönüşür.⁶⁵

Aşağıdaki iki fiilideki dönüşümler de örnek olarak verilebilir:

ططهر → تطهر → طهر / ادكر → دكر → ددكر → تدكر → دكر
اطهر → طهر

تفاعل bábındaki değişimi ise تراك fiili örnek verilerek açıklanabilir. Bu fiil تفاعل bábına nakledildiğinde تراك şeklini alır. Fiilin bu şekilde kullanımı câiz olduğu gibi ت harfinin د'a ibdâl edilerek kullanılması da câizdir. Bu dönüşüm gerçekleştiğinde تراك olur ve bir araya gelen د harfleri bir birine idgâm edilerek تراك halini alır. Bu durumda ilk harfin sâkin olması nedeniyle söyleyişte zorluk yaşanacağından

dolayı baş tarafa bir hemze-i vasil getirilerek ادراك şekline dönüşür.⁶⁶ Fiilin bu şekildeki kullanımı şu ayet-i kerimede mevcuttur: ﴿بَلْ اِدْرَاكَ عِلْمُهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ﴾ (peygamberler aracılığı ile) onlara peşpeşe gelmiştir. Fakat onlar bu konuda şüphe içindedirler. Daha doğrusu onlar ahiretten yana kördürler.⁶⁷

Bu bâba تفاعل fiili de örnek olarak verilebilir: تفاعل → تفاعل → تفاعل gibi.

تفاعل bábında meydana gelen dönüşümler zorunlu olup تفاعل ve تفاعل bâblarındaki dönüşümlerin ihtiyarı olduğu ifade edilebilir.

Kural Dışı Bazı Dönüşümler

Arapça'da bazı fiillerde kural dışı ibdâller gerçekleşebilir. Şâz dönüşümler olarak isimlendirilen bu durum birkaç örnekle birlikte incelenebilir.

Örneğin اِخْتَصَم fiili اِفْتَعَال bábında kıyasî olarak اِخْتَصَم şeklinde gelir. Ancak اِخْتَصَم وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ (Onlar ancak çekişip dururlarken kendilerini yakalayacak korkunç bir ses bekliyorlar.)⁶⁸ Âyette اِخْتَصَمُونُ şeklinde gelen fiil, şâz bir kullanım olarak kabul edilmektedir. Bu fiilin aslı kıyasî olarak اِخْتَصَمُونُ dur. Bazı kıraatler, اِخْتَصَمُونُ bazıları da اِخْتَصَمُونُ şeklinde ت harfini ت'a kalbededip şeddelenerek ve ت'nin fetha harekesini ت'ya harfine naklederek okumuşlardır. Bazı kıraatler de ت'nin harekesini nekletmeden اِخْتَصَمُونُ şeklinde okumuşlar bu durumda iki sâkin harf bir araya gelmiş olduğundan dolayı 'iki sâkin bir araya gelince geçiş kesre ile sağlanır' kuralı gereğince خ harfini kesreleyerek اِخْتَصَمُونُ şeklinde okumuşlardır.⁶⁹

Başka bir âyette, ﴿مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْاَعْلَىٰ اِذْ يُخْتَصِمُونَ﴾ "Aralarında tartıştıkları sırada, yüce topluluğa (ileri gelen melekler topluluğuna) dair benim hiçbir bilgin yoktu."⁷⁰ اِخْتَصَم fiili, اِخْتَصَمُونُ şeklinde kurallı olarak gelmiştir.

Şâz kullanıma اِخْتَصَم fiili de örnek olarak verilebilir: ﴿اَفَمَنْ يَهْدِي اِلَى الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ يُبْعَ اَمَّنْ لَا يَهْدِي اِلَّا اَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ "Öyle ise, hakka ileten mi uyulmaya daha layıktır, yoksa iletilmedikçe doğru yolu bulamayan kimse mi? Ne oluyor size? Nasıl hüküm veriyorsunuz?"⁷¹ Bu âyette اِخْتَصَم fiili اِخْتَصَمُونُ bábına nakledildiğinde kıyasî olarak اِخْتَصَمُونُ şeklinde gelmesi gerekirken اِخْتَصَمُونُ gelmiştir. Asım kıraatinde ت harfi د'a dönüştürülerek ve idgâm edilerek okunmuştur. Bu durumda iki sâkin bir araya gelmiş olacağından dolayı ه harfi kesrelenmiştir.⁷² Bu fiil bazı kıraatlerde اِخْتَصَمُونُ, bazı kıraatlerde ise اِخْتَصَمُونُ şeklinde okunmuştur.⁷³

تفاعل ve تفاعل bâblarının ت si ile muzari sığasının ت si bir araya geldiğinde bu şekliyle okunabileceği gibi, ikinci ت

⁶¹el-Murâdî, *Tevdihu'l-Makâsid*, III, 1619.

⁶²Hudari, Muhammed b. Mustafa, *Hâşiyetu'l-Hudârî 'alâ Şerhi Ibn 'Âkîl 'alâ Elfiyyetu Ibn Mâlik*, (Y usuf eş-Şeyhu Muhammed el-Bikâi), Dâru'l Fikr, Beyrut 2003, II, 937.

⁶³İbn Mâlik et-Tâi, *Teshîl*, s. 312; el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, III, 199; Özbalkıç, *Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler*, s. 285.

⁶⁴İbrâhîm, *Teysiru'l-lâl ve'l-İbdâl*, s. 96; Özbalkıç, *Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler*, s. 285, 289.

⁶⁵el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, III, 199.

⁶⁶el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, III, 199.

⁶⁷Neml, 27/66.

⁶⁸Yâsîn, 36/49.

⁶⁹Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülgaffûr 'İltar), Dâru'l-İlmi Limelâyin, Beyrut 1987, V, 1913; es-Sa'lebî, Ebû ishâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. el-İmâm Ebû Muhammed b. 'Âşûr), Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2002, VIII, 130; ez-Zebidî, *Muhammed b. Muhammed Murtaza, Tâcu'l-'Arus min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, y.y.t.y., s. 101.

⁷⁰Sâd, 38/69.

⁷¹Yunus 10/35.

⁷²ez-Zebidî, *Tâcu'l-'Arus*, XXXX, 285.

⁷³et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu'r-Risâle, y.y. 2000, XV, 88.

düşürülerek de okunabilir.⁷⁴ Örneğin تَكَلَّمَ fiilinin muzarisi تَكَلَّمُ olarak gelebileceği gibi تَكَلَّمَ şeklinde de okunabilir.

Diğer bir örnek, ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾ "Şüphesiz "Rabbimiz Allah'tır" deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: "Korkmayın, üzülmeyin, size vadedilmekte olan cennetle sevinin."⁷⁵ Bu ayet-i kerimede تَتَنَزَّلُ fiilinin bâbının ت düşürülmeden gelmiştir.

Diğer bir örnek, ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ﴾ "Melekler ve Ruh (Cebrail) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner."⁷⁶ Ayetinde ise تَنَزَّلُ şeklinde muzari sîgasının ت'sinden sonra gelen bâbın ت'si düşürülmüştür.

Sonuç

Bu çalışmada daha çok sahih harflerin birbirine dönüşümünü inceleyen sarfî, lügavî ve idgam amacıyla yapılan üç çeşit ibdâl türü üzerinde durulmuştur. Harflerin bir kısmı birbirine kurallı olarak bir kısmı da kuralsız bir şekilde dönüşmektedir.

İbdâl konusunda farklı kullanım biçimlerinin iyi kavranılması bazı bâblarda meydana gelen kurallı dönüşümlerin dayanak noktalarının ortaya çıkmasına bilhassa dönüşüme uğrayan fiillerin de bâblarının kolayca tanınmasına yardımcı olacaktır. Bu sayede Arapçada karışık gibi görünen fiillerin aslî harflerine kolayca ulaşılması hedeflenecek ve böylece bir problemin azda olsa giderilmesi gerçekleşecektir.

Kelimenin başında, ortasında ve sonunda meydana gelen lügavî ibdâl, semâi olup bu konuda belli bir kural yoktur. Bu tür dönüşüm genelde sıfat ve mahreç yakınlığı olan harfler arasında gerçekleşmektedir.

Sarfî ibdâl kıyasî olup genelde تَفَاعُلٌ, تَفَاعُلٌ gibi bâblardaki dönüşümleri kapsar. تَفَاعُلٌ bâbında meydana gelen dönüşümler ise zorunlu, تَفَاعُلٌ ve تَفَاعُلٌ bâblarındaki dönüşümler görecelidir.

Bu çalışma Arapça üzerine çalışan her seviyedeki ilim adamının ibdâl sebebiyle kelimenin yapısında oluşan söz konusu değişiklikleri ortaya koymakta, konuyla ilgili örnekleri ve kaynakları sunmaktadır.

Kaynaklar

- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tacu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülgaffûr 'İtar), Dâru'l-İlmi Limelâyîn, Beyrut 1987.
- EğİN, Osman, "Sıfatı Huruf", *Tecvid Çalıştayı 04/09 Kasım 2015*, Kastamonu 2015.
- el-Esterâbâdî, Raduyiddîn Necmüddîn Muhammed b. el-Hasen, *Şerhu's-Şa'fiye İbnu'l-Hâcib*, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiye, Beyrut 1975.
- el-Ezherî, Halid b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tevdih, Evi't-Tasrih bi-Medmûni't-Tevdih fi'n-Nahv*, (Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd) Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiye, Beyrut 2000.
- Ebû Hayyân, Esiruddîn Muhammed el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, (Thk. Sıdkî Muhammed Cemil), Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000.
- Esmer, Râcî, *Mu'cemu'l-Mufasssal fi 'İlmi's-Sarf*, Beyrut 1997.
- el-Fertusî, Salah Mehdî-Şelâş, Hâşim Taha, *el-Mehzebu fi 'İlmi't-Tasrif*, Beyrut 2011.

Gerçekoğlu, Mustafa, *Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde İ'lâl ve İbdâl*, (Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2016.

- el-Hamlâvî, Ahmed, *Şeze'l-Arf fi Fenni's-Sarf*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiye, Beyrut t.y.
- Hasan, Abbâs, *en-Nahvu'l- Vâfi me'a Rabtuhu bi'l-Esâbî'r-Raft'ati ve'l-Hayâti'l-Lugaviyyeti'l-Muceddidi*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1984.
- Hudarî, Muhammed b. Mustafa, *Hâşiyetu'l-Hudârî 'alâ Şerhi İbn 'Akil 'alâ Elfiyyetü İbn Mâlik*, (Thk. Yusuf eş-Şeyhu Muhammed el-Bikâi), Dâru'l Fikr, Beyrut 2003.
- İmâduddîn, Ebu'l- Fedâ İsmâil b. Alî b. Muhammed b. Eyyüb, *el-Kunnâş fi Fenni'n-Nahv ve's-Sarf*, (Thk. Riyâd b. Hasen el-Havâm), el-Mektebetü'l-'Asriye, Beyrut 2000.
- İbn Akîl, Abdullâh Akîlî Bahaddîn, Şerhu İbn Akîl, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdü'l Hamîd), Kahire 1980.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Munsif li-bn Cinnî Şerhu Kitâbi't-Tasrif li-Ebî 'Usmân el-Mâzinî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, Beyrut 1954.
- İbnu'l- Hâcib, 'Usmân b. 'Umer b. Bekr b. Yunûs Cemâlu'd-Dîn, *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahv ve eş-Şa'fiye fi 'İlmi't-Tasrif*, (Thk. Sâlih Abdü'l Azîm Şâir), Mektebetü'l-Adâb, Kahire 2010.
- İbn Hişâm, Cemâled'dîn Abdullâh bin Yusuf bin Ahmed bin Abdullâh, *Evdahu'l Mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, (Thk. Muhyiddîn Abdü'l Hamîd), Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y.
- İbn Mâlik, Bedruddîn Muhammed b. el-İmâm Cemâleddîn, *Şerhu İbnu'n-Nâzım 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, (Thk. Muhammed Bâsi 'Uyûnu's-Sûd), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiye, Beyrut 2000.
- İbn Mâlik et-Tâi, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelûsî, *Elfiye*, Dâru't-Te'âvün, ty. *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmilu'l-Makâsid*, (Thk. Muhammed Kâmil Berekât), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, y.y. 1967.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y. 1990.
- İbn Side, Ebû Hasan 'Alî b. İsmâil, *el-Muhassas*, (Thk. Halil İbrâhim Cefal), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1996.
- İbn. Usfûl, el-İşbîlî, *el-Mümti' fi't-Tasrif*, (Thk. Fahreddin Kabâbev), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.
- İbrâhîm, Abdü'l-Alîm, *Teyşiru'l-İ'lâl ve'l-İbdâl*, yy. t.y.
- Kılıç, Hulûsi, "Sarf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009.
- el-Lügavî, Ebû't-Tayyib, *Kitâbu'l-İbdâl*, (Thk. İzzeddîn et-Tenuhî), Dimaşk 1960.
- Muhbiddîn, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî, *Temhidu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâid*, (Thk. Ali Muhammed Fâhir), Dâru'l-İslâm, Kahire 2007.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh, *Tevdihu'l-Makâsid ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiye İbn Mâlik*, (Thk. Abdurrahman Ali Sülayman), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 2008.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, "Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler" (İbdâl-İ'lâl-İdgâm-Kalb), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39 (2014/1).
- Ragıp el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin bin Muhammed, *El-Mufradât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halil 'Aytânî), Beyrut 2010.
- es-Sa'lebî, Ebû ishâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, (Thk. El-İmâm Ebû Muhammed b. 'Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 2002
- Sarı, Mehmet Ali "İbdâl", *DİA*, İstanbul 1999.
- es-Samerrâî, Muhammed Fâdil, *es-Sarf'u'l-'Arabi Ehkâmun ve Me'ânin*, Dâru'l-bni Kesîr, Beyrut 2013.

⁷⁴Sibeveyh, Ebu Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Thk. Abdü's Selâm Muhammed Hârûn), Kahire 1982, IV, s. 476-477.

⁷⁵Fussilet, 41/30.

⁷⁶Kadr, 97/4.

- Sibeveyhî, Ebu Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Thk. Abdü's Selâm Muhammed Hârûn), Kahire 1982.
- es-Suyûti, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ih*, (Thk. Fuad Ali Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiye, Beyrut, 1998.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, y.y 2000.
- Tural, Hüseyin, *Temel Sarf Bilgileri*, İstanbul 2011.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ' Abdullâh b. Hüseyin Abdullâh el-Bağdâdî Muhibbidîn, *el-Lubâb fî 'Ileli'l-Binâ ve'l-'râb*, (Thk. Abdü'l-İlâh en-Nebehân) Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1995.
- el-Uşmûnî, Ali b. Muhammed b. 'Isâ Ebu'l-Hasan Nuruddîn, *Şerhu'l-Uşmûnî 'Alâ Elfiyeti'bni Mâlik*, Beyrut 1998.
- Yeşil, Salman, "Arap Dilinde İ'lâl Kavramları ve Uygulamalı Örnekleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.10, Sayı.22.
- ez-Zebidî, Muhammed b. Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-'Arus min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, y.y t.y.
- ez-Zeccacî, Kâsım Abdürrahmân b. İshâk, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir*, (Thk. 'Izzeddîn et-Tenûhî), Dımaşk 1962.
- ez-Zemahşerî, Ebi Kâsım Muhammed bin 'Umer, *el-Mufasssal fî 'Ilmi 'Arabiyye*, (Thk. Fahri Sâlih Kadarat), Dâru Ammâr, Ammân 2003.